

Gasukesuke fakavave ke sala ne fesoasoani

Kafai ko koe io me se tino tokotasi i loto i tou fale e masaki kae e isi se tasi me ova atu o fakailoga ko taku atu i te laupepa muamua, gasukesuke fakavave loa.

- Vili ki te tokita, te fakamasaki talavai, fale fakapitoa mo itula i tua atu o itula galue io me vili fakavave loa ki te Healthline (0800 611 116) – e pau fua me se po io me se ao.
- Taku kiei me nea ā āuga.
- Kafai koe e mafaukau me ko te fiva fāiai, sā mā me funa ne koe.
- Saga loa koe ke na gasukesuke.
- E tusa me ko se tino ko oti ne asi ne te tokita, e 'tau loa ke onono fakalei.
- Kafai e toe fano ke asi ne te tokita, fakamautinoa ke manino a fakatonuga e avatu me e 'tau ke toe foki koe mafea io me vili mai kafai e manakogina se fesoasoani fakavave. Fesili ke tusi ki lalo a fakatonuga konei.
- Kafai e sē gasolo o 'lei toe foki loa ki se tokita io me se fakaimasaki. Fakailoa ki te kau faigaluega kafai te tino masaki ko oti ne inu ana fuaga, ona me mafai ne te mālosi o te fuaga o funa a fakailoga o te famai.
- Sā tuku tiakina te masaki ke nofo tokotasi.
- Kafai se fakalavelave fakavave vili ki te 111 kae fesili ki se ambulance.

Suki puipui mo te fiva faiai

A suki o te fiva fāiai e avanoa mo lātou kola e āfaina mālosi.

A suki mo te vāega A, C, W mo te Y e fakatupe:

- Mo lātou kola e fai mea fakatasi mo lātou e maua ne te famai (A, B, C, W me ko te Y)
- A tino kola ko oti ne maua ne te fiva fāia muamua.
- A tino kola e maluga te mafai ke maua ne lātou te famai ona me e sē mafai ke olotou manu teke o te foitino ke galue fakalei ona iei ko niisi masaki fakatea.
- Te tupulava mo te kau talavou kola e 13-25 tausaga te matua e aofia iei lātou kola e nofo i falemoe o ākoga, potu nofo se tumau (hostel) io me ko falemoe i iunivesite, koga nofo o kautau io me ko te falepuipui.

A suki mo te vāega B e fakatupe:

- Ko lātou kola e fai mea faatasi mo tino ko masaki i sō se vāega konei o te famai (A, B, C, W me ko te Y).
- A tino kola ko oti ne maua ne te fiva fāia muamua.
- A tino kola e maluga te mafai ke maua ne te famai i te vāega B ona iei e malalo te mafai ne olotou manu puipui o puipui lātou ona iei ko niisi masaki o lātou.
- A tamaliki ke oko ki te 12 masina te matua, kola e faulu ki lalo o polokalame suki masani.
- A lātou kola i te va o te 13 ki te 25 tausaga kola ka ulufale atu ki ākoga lasaga tolu kae e nofo fakatasi.
- Tamaliki mai te 13 ki te 59 masina (fakagata mai te po 31 Aukuso 2025).
- A tino kola ko 13 ki te 25 tausaga i loto i fale nofo umau (fakagata ite po 28 Fepuali 2024).

Mo niisi fakamatalaga agai ki te fai o ne suki puipui mo te famai ko te fiva fāiai

- faipati ki tou tokita, neesi io me ko te fakaimasaki talavai masani.
- vili ki te Healthline i te 0800 611 116
- immunise.health.nz/meningococcal

E maua mai i fea ne fautuaga agai ki te famai ko te fiva fāiai

Kafai koe e manko ki ne isi fakamatalaga agai ki te famai ko te fiva fāiai, faipati ki tau tokita, neesi, me ko he fale talavai, io me fesokotaki ki te fale fakapitoa mo fautuaga a te ola 'lei i tou fakai (public health).

Mo ne fautuaga mai tua o itula faigaluega (24 itula a tautuaga konei), vili ki te Healthline (0800 611 116)

Health New Zealand
Te Whatu Ora

June 2024. Tuvalu. Code HE2663-DL

Famai ko te fiva faiai Ke iloa ne koe a faailoga o te masaki

Sā faka'tali – kae sala se fesoasoani

“E tāua ke maina koe i fakailoga mo āuga o te famai ko te fiva faiai, kae ke sala fesoasoani fakavave koe kafai koe e manavasē.”

Famai ko te fiva fāiai

A te famai ko te fiva fāiai se masaki e fakamafua mai ne te siama, kae e mafai o fakamafua ne ia ne vaegā masaki e lua:

- **Fiva fāiai**
(ne koga 'kiatoloa i loto o se vāega o te mafaufau)
- **Septicaemia**
(toto poisini)

E tokouke atu lātou e 'mate mai i te septicaemia ilō te fiva fāiai.

E uke a vāega siama o te fiva fāiai, e aofia iei te A, B, C, W mo te Y. Ko te ukega o tino pokotia i Niusila e mafua mai ona ko te vāega ko te B.

Ko te fiva fāiai e mafai ke vave 'tupu – e mafai ke tigāina kii iei a tino i loto o ne nai itula.

Te fāmai

Ko te fāmai e mafai ke kamatamata mālie i se aso e tasi io me lua, kae e mafai foki ke vave kamata i loto o ne itula fua e fia. E mafai ke 'fo i ne fuaga suki a ko te vave 'fo e tāua kii. Ite kamataga ote fāmai, a te tino masaki e mafai ke foliga pela a ia e maua ne te filū (flu) io me ko te makalili (cold), kae e mafai foki ke vave tigaina. I niisi taimi e mafai ne se masaki ke maua ne te famai kaei toe vave mālosi kae seki tigāina, koi tuai o masaki malosi kii kae e vave kii foki loa.

Te fāmai e sē mafai ke 'fo i te fale – e tāua ke vave 'sala ne fesoasoani.

A faailoga o te famai e 'pau mo niisi fāmai kola e mafai loa ke 'fo loa ia lātou faka te natula. Te fāmai e sē mafai ke 'fo i te fale – e tāua ke vave 'sala ne fesoasoani.

Kafai koe e 'pole ki se tino e mafai ke maua ne te fāmai, telefoni ki tou tokita, ite Healthline (0800 611 116) me ko te laina telefoni i tua atu o itūla galue ke fakatonu ke fetau koulua mo se tokita. Kafai e sē mafai ke fakatonu se taimi, te Emergency e pili atu ki tau fa'kaimasaki masani me vili ki te 111.

Kafai a koe se mātua io me se he tino tasi e tau o talitonu koe ki tau ikuga – ko koe loa te tino e matea ne ko tau tamaliki e sē mālosi pela mo te masani kae e fano foki loa o sē 'lei. Kafai e sē maua sou fesoasoani i se isi auala, na vili loa ki te 111 ki sau ambulance.

Kooi e mafai ke āfaina kii?

Ko te fāmai e mafai ke āfaina iei sō se tino. Kae, ko pepe, tamaliki i lalo o te 5 tausaga te matua, tamaliki ko taki sefulu fia te mātua mo lātou talavou kolā 'e nofo i loto o fale-nofo tūmau ākoga me ko fale rent, e sili atu te mafai ke āfaina tela la e fautuagia ke fai ne suki-puipui. E mafai ne tino ke maua ne te fāmai i sō se taimi o te tausaga, kae e masani loa i te tau 'moko io me ko te spring.

A pepe katoa i lalo o te tasi tausaga pēna foki mo tamaliki Maoli mo Pasifika i lalo o te 5 tausaga e lasi te mafai ke pokotia foki. Ko te 'nofo mo tino 'pusi ite fale e tasi me kote 'nofo tokouke fakatasi io me e 'mafai o pokotia ne niisi famai pela fulū e mafai ke faka atili ei te mafai e se tino ke maua e te fāmai, e fautua atu iei ke nā fai ou suki-puipui masani o te fulū mo koe mo au tamaliki.

Puipuiga

A te fāmai ko te fiva fāiai e tai 'pau loa tena pisi mo te fuū io me ko te makalili – e auala i te tale io me ko te mafatua.

E mafai loa oi nofonofo tauanoa te siama i nā ihu vēna ma nā kōkī o nā tino ma e hē pepehi ki tetahi tino. A te siama e sē ola leva i tua o te foutino, tena uiga e faigatā ke faka'pisi te famai i te va o ne tino. A te fiva fāiai pela me pisi gofie i tino kola e 'nofo fakatasi i loto ite fale io me e fai mea fakatasitasi.

Ko fakaeteetega masani ke puipui iei koe pela mo te ufiufi tou isu io me ko tou gutu kafai koe e mafatua io me tale, pena foki mo te 'fulu kae fakamalo ou lima, ke fakafoliki ei te mafai o pisi te siama. Sā fiafia ke fakaoga fakatasi a vāega mea kola e isi ne suavale iei pela mo fagu inu, mea vali gutu io me ko mea e fakaogā ke 'pusi iei pela mo vapes.

Fakailoga mo āuga

A āuga o te fāmai ko te fiva fāiai e mafai ke sē sae kātoa i se taimi e tasi. A niisi āuga, pela mo te fiva ne āuga masani loa. Sala fakavave ki ne fesoasoaniga kafai ko lavea ne koe a fakailoga konei ko pulutaki fakatasi. Vili ki tau tokita i te, Healthline (0800 611 116) io me ko te fale fakapitua mo itula i tua atu o itula galue. Kafai e sē mafai ke fakatonu sou taimi, ave ki te Emergency e pili atu ki tau fakaimasaki io me vili ki te 111.

Ko te fiva fāiai e uke ona āuga kesekese, e aofia iei a:

- maluga te fiva
- mae te ulu
- takamiomio
- fia moe gofie
- mae a masolo mo sokoga.

E mafai foki ke isi ne āuga fakapitua, pela mo te:

- kili
- makeke te ua
- e sē fiafia/ita gofie i mea maina
- lua
- tagitagi
- seao se fia kai (i pepe)
- pela me pona te ulu (koga maluu ite ulu)
- masaki ki te pole

A pepe e mafai ke 'moko olotou lima mo vae, e isi se kili e lavea ki olotou foitino kae ko sē fia kai foki lātou. A tino mātua e moemoe gofie, takamiomio, ko kese olotou faifaiga kae e mafai foki o galo lotou manava (unconscious).

E isi se kili pela me tai kula me violeta kae e foliki kii me pela foki me ne unoko ite foitino e sē mafai ke olo keaeta kafai ko toko ne koe ki loto i se ipu tioata, ko se failoga fakamataku tena. E 'tau ke vili loa koe ki te ambulance, kafai e isi se kili penei e sae i se tamaliki io me se tino matua tela e masaki. A te kili e mafai ke sae i sose koga ote foitino, kae sē fakatali ke sae mai ko fātoa sala loa iei ne fesoasoaniga. E tusa mo se tasi i te tokotolu o tino e maua ne te famai ko te fiva fāiai kae e sē sae loa iei te kili tēnei.